

Η ηλικία ως
ρυθμιστικός
παράγοντας
της γλωσσικής
εκμάθησης και
διδασκαλίας

Μαρίνα Τζακώστα

1

Απαρχές της συζήτησης για την κρίσιμη περίοδο

Η ηλικία ως παράγοντας ρυθμιστικός της γλωσσικής ανάπτυξης συνδέθηκε με την υπόθεση της *κρίσιμης περιόδου* (critical period hypothesis). Η συζήτηση περί της ύπαρξης ή μη της κρίσιμης περιόδου γεννήθηκε μέσα στο πλαίσιο της έρευνας που αφορά την κατάκτηση της μητρικής ή των μητρικών γλωσσών.

Ως κρίσιμη περίοδος ορίζεται το χρονικό πλαίσιο εντός του οποίου μια γλώσσα κατακτάται πλήρως, δηλαδή σε όλα τα επίπεδα γραμματικής ανάλυσης (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία). Η υπόθεση της κρίσιμης περιόδου βρίσκει τις ρίζες της στις έρευνες των Penfield & Roberts (1959) και αργότερα του Lenneberg (1967). Τα πορίσματα στα οποία βασίστηκε η χρήση και καθιέρωση του όρου προέρχονται από τις φυσικές επιστήμες και ειδικότερα από τις νευροεπιστήμες οι οποίες μελετούν τη συμπεριφορά του εγκεφάλου όσον αφορά τη γλωσσική και γενικότερη νοητική ανάπτυξη του παιδιού. Πιο συγκεκριμένα, τόσο οι Penfield & Roberts (1959) όσο και ο Lenneberg (1967) συνέδεσαν την κρίσιμη περίοδο με τη χρονική διάρκεια η οποία απαιτείται για την πλευρίωση του εγκεφάλου (brain lateralization). Για να το θέσουμε διαφορετικά, η πλευρίωση του εγκεφάλου σηματοδοτεί την απώλεια πλαστικότητας του εγκεφάλου, γεγονός που επάγεται το ότι οι λειτουργίες του ανθρώπου έχουν παγιωθεί, πιο απλά «έχουν βρει τη θέση τους», στα δύο εγκεφαλικά ημισφαίρια. Σε ένα μεγάλο βαθμό, το περιβάλλον καθορίζει τον τρόπο ή τους τρόπους με τους οποίους εξελίσσεται η πλευρίωση του εγκεφάλου, ωστόσο υπάρχουν και απόψεις σύμφωνα με τις οποίες οι συνθήκες υπό τις οποίες καθορίζεται η πλευρίωση έχουν τεθεί ήδη πριν από τη γέννηση.¹

Η κρίσιμη περίοδος ως έννοια και ως θεωρητική υπόθεση βρήκε πρόσφορο έδαφος στο πλαί-

1 Για μια ανασκόπηση των πορισμάτων των νευροεπιστημών όσον αφορά την εκμάθηση της Γ2 βλ. Krashen (1981), βλ. επίσης Karmiloff & Karmiloff-Smith (2001).

σιο της Θεωρίας της Γενετικής ή Καθολικής Γραμματικής (Chomsky 1959, 1965, 1975, 1981, 1986, 1995). Στο πλαίσιο αυτής της Θεωρίας, η Γενετική ή Καθολική Γραμματική είναι ένα νοητικό κατασκευάσμα ή σύστημα το οποίο συνίσταται από αρχές οι οποίες διαμορφώνουν τις ιδιότητες των γλωσσικών εκφράσεων. Η Γενετική ή Καθολική Γραμματική συχνά ταυτίζεται με τον Μηχανισμό Γλωσσικής Ανάπτυξης (Language Acquisition Device, LAD) ο οποίος διευκολύνει ένα παιδί να κατακτήσει τη μητρική ή μητρικές τους γλώσσες (στο εξής Γ1) ανακαλύπτοντας μέσα από μια δεξαμενή κανόνων και δεδομένων τους κανόνες και τα δεδομένα που διέπουν και χαρακτηρίζουν τη Γ1 ή τις Γ1. Είναι μάλλον αυτονόητο ότι η κατάκτηση της Γ1 λαμβάνει χώρα μέσα σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο το οποίο ταυτίζεται με αυτό της κρίσιμης περιόδου.

Αν και η κρίσιμη περίοδος σχετίζεται άμεσα και καταρχάς με την κατάκτηση της Γ1, ο Lenneberg (1967) έκανε έμμεσες αναφορές στη σχέση κρίσιμης περιόδου και εκμάθησης της δεύτερης γλώσσας. Χαρακτηριστικά της κρίσιμης περιόδου όσον αφορά την εκμάθηση της δεύτερης ή ξένης γλώσσας (στο εξής Γ2) είναι:

- Η χρονικά οριοθετημένη αρχή και το χρονικά οριοθετημένο τέλος της περιόδου εκμάθησης της Γ2.
- Η μείωση του ρυθμού της εκμάθησης και της αποτελεσματικότητας της διδασκαλία μετά την έξοδο από την κρίσιμη περίοδο.
- Οι σαφείς διαφορές που υπάρχουν στον τρόπο εκμάθησης της Γ2 από παιδιά και ενήλικες και τα διαφορετικά λάθη που κάνουν παιδιά και ενήλικες.
- Ο καθορισμένος και προβλέψιμος βαθμός ποικιλίας των γλωσσικών δομών (βλ. Hakuta 2001, για εκτεταμένη συζήτηση).

Το θέμα του πώς η ηλικία είναι δυνατόν να καθορίζει την εκμάθηση της Γ2 μετά την έξοδο από την κρίσιμη περίοδο συνοψίζεται στο εξής ερώτημα (όπως αυτό διατυπώθηκε από τους Bley-Vroman (1990) και Ellis (1997)):

Ο Μηχανισμός Γλωσσικής Ανάπτυξης (Language Acquisition Device, LAD) παραμένει ενεργός και στους ενήλικες;

Οι έρευνες παίρνουν τρεις κατευθύνσεις όσον αφορά την απάντηση που δίνουν στο παραπάνω ερώτημα, γενικότερα, και τον ρόλο της κρίσιμης ηλικίας στην διδασκαλία και εκμάθηση της Γ2, ειδικότερα. Μια κατηγορία ερευνών εξαίρει το ρόλο της ηλικίας και της κρίσιμης περιόδου, μια δεύτερη αρνείται την επίδραση της ηλικίας στην εκμάθηση της Γ2 ή έστω υιοθετεί την άποψη ότι η πρώτη παίζει μικρό ή μηδαμινό ρόλο, ενώ μια τρίτη κατεύθυνση υπογραμμίζει ότι η αποτελεσματική διδασκαλία στην εκμάθηση της δεύτερης γλώσσας είναι πολυπαραγοντική. Πιο συγκεκριμένα όσον

αφορά την τρίτη κατεύθυνση ερευνών, είναι τόσο γλωσσικοί όσο και εξωγλωσσικοί παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν τη διδασκαλία της γλώσσας και, ανάλογα με τις περιστάσεις, κάποιοι παράγοντες έχουν μεγαλύτερη επίδραση από κάποιους άλλους. Οι παραπάνω έρευνες αναδεικνύουν ως θεμελιώδεις γλωσσικούς παράγοντες που επηρεάζουν την εκμάθηση της δεύτερης γλώσσας την επίδραση της Καθολικής Γραμματικής και την τυπολογική γειννίαση της μητρικής ή των μητρικών και της Γ2 υπό εκμάθηση γλώσσας. Από την άλλη μεριά, οι εξωγλωσσικοί παράγοντες αφορούν κοινωνικές και ψυχολογικές παραμέτρους οι οποίες είναι δυνατόν να επηρεάσουν τον ομιλητή της Γ2.² Η συζήτηση που ακολουθεί στο κεφάλαιο 2, ρίχνει περισσότερο φως σε αυτή τη συζήτηση.

2 Για εκτεταμένες ανασκοπήσεις των ερευνών που ασχολήθηκαν με τη σημασία της ηλικίας στη γλωσσική ανάπτυξη βλ. Baker (2001), Bialystok & Hakuta (1999), Birdsong (2004, 2006), Birdsong & Molis (2001), Bley-Vroman (1990), Bolotin (1995), Bongaerts et al. (1997), Butler & Hakuta (2004), Cummins (1980), Flege (1981), Hyltenstam & Abrahamsson (2000), Johnson & Newport (1989, 1991), Leather (1999), Patkowski (1988, 1994), Piske et al. (2001), Opler (1996), Saville-Troike (2012), Scovel (2000).

2

Έρευνες σχετικά με το ρόλο της ηλικίας στην εκμάθηση της Γ2

2.1. Έρευνες που αναδεικνύουν την ηλικία ως παράγοντα που ρυθμίζει την εκμάθηση της Γ2

Οι μελέτες των Johnson & Newport (1989, 1991) συνιστούν ίσως τις πλέον γνωστές θέσεις υπέρ του θετικού ρόλου της ηλικίας στην εκμάθηση της Γ2. Πιο συγκεκριμένα, οι Johnson & Newport (1989, 1991) βρήκαν ισχυρή σχέση της αύξησης της ηλικίας και της ελάττωσης της γλωσσικής επάρκειας εξετάζοντας αλλόγλωσσους ομιλητές με τεστ γραμματικότητας. Οι ερευνητές έδειξαν ότι καθώς ο αλλόγλωσσος ομιλητής απομακρύνεται από την κρίσιμη ηλικία έχει μειωμένη πρόσβαση σε γλωσσικά καθολικά, δηλαδή στους κανόνες της Γενετικής ή Καθολικής Γραμματικής, στους οποίους αναφερθήκαμε παραπάνω. Σε ανάλογα συμπεράσματα έφτασε ο Scovel (2000) και νωρίτερα ο Oyama (1976) και ο Patkowski (1988).

Στην πλειοψηφία τους, οι έρευνες που υποστηρίζουν τη σημασία της ηλικίας στην εκμάθηση της Γ2 προέρχονται από τη μελέτη της προφοράς, του τονισμού και του επιτονισμού των αλλόγλωσσων ομιλητών (βλ. ενδεικτικά Flege, 1981, Huang & Jun, 2009, Major, 2007) της αντίληψης της τεμαχιακής φωνολογίας (βλ. Fullana, 2006) δευτερευόντως της μορφοσύνταξης (Cummins, 1980, DeKeyser, 2000, DeKeyser et al., 2010). Άλλες μελέτες υποστηρίζουν το ρόλο της ηλικίας για την εκμάθηση των επιπέδων γραμματικής ανάλυσης μιας γλώσσας συνολικά, αλλά και την ανάγνωση (βλ. Zevin & Seidenberg, 2006) με προεκτάσεις για την εκπαίδευση (Patkowski, 1994, Zurer-Pearson,

2008). Μάλιστα, οι Piske et al. (2001) διατυπώνουν μια αρκετά σκληροπυρηνική άποψη, ότι δηλαδή η ηλικία είναι ο βασικός παράγοντας που επιδρά πάνω στη γλωσσική εκμάθηση, ενώ άλλοι εξω-γλωσσικοί παράγοντες δεν επιδρούν καθόλου.

Σε ανάλογα συμπεράσματα έφτασαν οι Mayberry (2003, 2007), Mayberry & Lock (2003) με συμμετέχοντες κωφά παιδιά και κωφούς ενήλικες και μελέτες οι οποίες προέρχονται από το χώρο των νευροεπιστημών (βλ. και Bloch et al. 2009, Mueller, 2005, Weber-Fox & Neville 1996, οι οποίοι χρησιμοποίησαν στην έρευνά τους προκλητά δυναμικά (ERP), Pallier et al. 2003, Perani et al. 2003, οι οποίοι χρησιμοποίησαν νευροαπεικονίσεις).

2.2. Έρευνες που δεν αναδεικνύουν την ηλικία ως παράγοντα που ρυθμίζει την εκμάθηση της Γ2

Από την άλλη μεριά, υπάρχουν μελέτες οι οποίες απέρριψαν την επίδραση της κρίσιμης περιόδου μέσω δεδομένων που ανέδειξαν το γεγονός ότι μεγαλύτεροι σε ηλικία αλλόγλωσσοι ομιλητές επιτυγχάνουν επίπεδα σχεδόν φυσικού ομιλητή όσον αφορά την κατανόηση και την αντίληψη της Γ2 (competence). Σε τέτοια συμπεράσματα κατέληξαν οι Alvarez (2006 για την ικανότητα των αλλόγλωσσων ομιλητών στην αφήγηση ιστοριών), Ανδριά & συν. (2013), Bolotin (1995), Clark (2002), Collier (1987), Epstein, Flynn & Martohardjono (1996), Hakuta (2001), Hakuta et al. (2003), Hernandez & Li (2007), Hirsh et al. (2003), Malt & Sloman (2003), Marinova-Todd et al. (2000), Mora (2006 όσον αφορά την ευφράδεια των αλλόγλωσσων ομιλητών), Miralpeix (2006 για την ανάπτυξη του λεξιλογίου), Munoz (2006), Rosa-Torras (2006, όσον αφορά την ανάπτυξη του γραπτού λόγου), Ρουσουλιώτη (2009 για την ανάπτυξη της σημασιολογίας και του λεξιλογίου), Singleton (2005), Singleton & Ryan (2004), Σκούρτου (2011), Snow & Hoefnagel-Hoehle (1978).

Επιπλέον, αρνητικοί συσχετισμοί ηλικίας και εκμάθησης της Γ2 έχουν προκύψει από έρευνες με ασθενείς οι οποίοι είχαν προβλήματα στην παραγωγή λόγου και, πιο συγκεκριμένα, στην αφήγηση ιστοριών (Granena, 2006). Τέλος, κάποιες νευροεπιστημονικές μελέτες κατέληξαν στο ότι η ανάπτυξη της σημασιολογίας δεν σχετίζεται με την ηλικία (βλ. Slabakova, 2006).

2.3. Η μέση οδός

Σύμφωνα με μια τρίτη λιγότερη ισχυρή προσέγγιση, υπάρχει εξασθένηση της ικανότητας εκμάθησης της δεύτερης γλώσσας η οποία οφείλεται σε κοινωνικούς και εκπαιδευτικούς λόγους (Hakuta et al., 2003). Επίσης, υπάρχουν ερευνητές οι οποίοι υποστηρίζουν ότι υπάρχουν και άλλοι παράγοντες, γλωσσικοί και εξωγλωσσικοί (Newport, 1990), οι οποίοι επιδρούν στη γλωσσική εκμάθηση παράλληλα με την ηλικία. Αυτοί είναι

- ο *Οι τυπολογικές ομοιότητες και διαφορές των γλωσσών, Γ1 και Γ2* (Bialystok, 1997, Ellis, 1997),
- ο *Η επίδραση της Γ2 στη Γ1* (Kuhl, 2004)
- ο *Η επίδραση της Γενετικής ή Καθολικής Γραμματικής στη Γ2* (Lakshmanan, 1994, Schachter, 1990, 1996, White, 1990, 2003)
- ο *Ο βαθμός χρήσης της Γ2* (Birdsong & Molis, 2001),
- ο *Ο βαθμός έκθεσης στην Γ2* (Collier, 1989, Flege, 1999)
- ο *Τα χρόνια διδασκαλίας* (Collier, 1989, Flege, 1999)
- ο *Ο χρόνος έναρξης της διδασκαλίας* (Moyer, 2004)
- ο *Τα χρόνια παραμονής στη χώρα όπου ομιλείται ως μητρική η Γ2* (Flege & Liu, 2001, Flege et al., 1995)
- ο *Τα μαθησιακά στυλ* (Brown, 2007, Γαλαντόμος, 2012, Ellis, 1997, Flege, 1987, Flege & Liu, 2001, Lightbown & Spada, 1999, Μανίκα, 2006, Moyer, 2004)
- ο *Οι μαθησιακές και επικοινωνιακές στρατηγικές* (Tragant & Victori, 2006, Saville-Troike, 2012)
- ο *Οι κοινωνικοπολιτισμικοί παράγοντες, όπως είναι τα στερεότυπα, η πολιτική και οι εκπαιδευτικές πολιτικές* (Brown, 2007, Γαλαντόμος, 2012, Ellis, 1997, Flege, 1987, Flege & Liu, 2001, Lightbown & Spada, 1999, Μανίκα, 2006, Moyer, 2004)
- ο *Οι διάφορες διαστάσεις της προσωπικότητας, όπως είναι τα κίνητρα, η κλίσεις, ο βαθμός εξωστρέφειας του ατόμου, η θέληση* (Brown, 2007, Γαλαντόμος, 2012, Ellis, 1997, Flege, 1987, Flege & Liu, 2001, Lightbown & Spada, 1999, Μανίκα, 2006, Moyer, 2004, Tragant, 2006, Saville-Troike, 2012)
- ο *Οι γλωσσικές ποικιλίες και άλλες γλώσσες που έρχονται σε επαφή με τη Γ1 και τη Γ2* (Brown, 2007, Γαλαντόμος, 2012, Ellis, 1997, Flege, 1987, Flege & Liu, 2001, Lightbown & Spada, 1999, Μανίκα, 2006, Moyer, 2004, Saville-Troike, 2012)

Σε σχετικές νευροπιστημονικές μελέτες δεν παραβλέπεται ο ρόλος της ηλικίας, αλλά θεωρείται σημαντικότερος αυτός του τελικού επιπέδου γλωσσομάθειας (βλ. Perani et al., 1998).

Συνοψίζοντας, όπως προκύπτει από τις μελέτες σχετικά με την επίδραση της ηλικίας στη γλωσσική εκμάθηση, τα πορίσματα είναι ποικίλα χωρίς να απεικονίζουν μια ενιαία στάση και τάση. Θεωρούμε ότι σε γενικές γραμμές οι μελέτες διαφοροποιούνται διότι, τα ερευνητικά τους ερωτήματα εί-

να διαφορετικά. Πιο συγκεκριμένα, άλλες μελέτες εστιάζουν, αφενός, στην αντίληψη και την εκφορά του επιτονισμού, του τονισμού και της προφοράς αναδεικνύοντας τη σημαντικότητα της ηλικίας για τη γλωσσική ανάπτυξη και, αφετέρου, στην αντίληψη και εκφορά της μορφοσύνταξης η οποία δεν επηρεάζεται με άμεσο και ουσιαστικό τρόπο από την ηλικία των αλλόγλωσσων ομιλητών (βλ. ενδεικτικά Birdsong, 2004, Bongaerts et al., 1997, Butler & Hakuta, 2004, Clark, 2002, Collier, 1987, Cummins, 1980, Cunningham-Andersson & Andersson, 2006, Fathman, 1975, Krashen et al., 1979, 1982, White, 2003, White & Genesee, 1996). Με άλλα λόγια, οι σχετικές μελέτες επικεντρώνονται και απομονώνουν ένα πολύ συγκεκριμένο θέμα το οποίο δεν βλέπουν μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο (βλ. και Birdsong, 2006). Στην πραγματικότητα, σημείο σύγκλισης των περισσότερων μελετητών θα μπορούσε να είναι η παραδοχή ότι τα παιδιά είναι «καλύτεροι» αλλόγλωσσοι ομιλητές όσον αφορά το επίπεδο γλωσσομάθειας στο οποίο φτάνουν και όχι στον ρυθμό της εκμάθησης (Krashen et al., 1979). Από την άλλη πλευρά, τα παιδιά μαθαίνουν πιο γρήγορα, αλλά ξεχνούν και πιο γρήγορα, ιδιαιτέρως όταν η επαφή με τη Γ2 σταματά μέσο στο πλαίσιο της κρίσιμης περιόδου (Clark, 2002).

Διδασκαλία

Σε θεωρητικό επίπεδο, η σημαντικότερη συμβολή της κρίσιμης περιόδου και κατά συνέπεια της ηλικίας στη γλωσσική ανάπτυξη έγκειται στο ότι οριοθετεί νοηματικά τους όρους, γλωσσική κατάκτηση και γλωσσική εκμάθηση. Πιο συγκεκριμένα, όταν η ανάπτυξη μιας γλώσσας είναι αυτόματη, ασυνείδητη, χρονικά γρήγορη (και συντελείται μέσα στα πρώτα επτά κατ' ανώτατο χρόνια της ζωής του παιδιού) και λαμβάνει χώρα σε φυσικό και αβίαστο περιβάλλον, εκτός δηλαδή εκπαιδευτικών πλαισίων, τότε αφορά την κατάκτηση της Γ1 ή των Γ1. Αντιθέτως, όταν η ανάπτυξη μιας γλώσσας λαμβάνει χώρα πέρα από τα επτά χρόνια της ζωής τους ανθρώπου και εντός εκπαιδευτικών συνθηκών, αφορά την εκμάθηση της Γ2 ή των Γ2. Αντιστοίχως, τα παιδιά τα οποία κατακτούν μία ή περισσότερες Γ1 και χτίζουν το γλωσσικό ή τα γλωσσικά τους υπόβαθρα αναπτύσσουν τη γλώσσα τους ή τις γλώσσες τους με πολύ διαφορετικό τρόπο από τους ενήλικες οι οποίοι αναπτύσσουν τις Γ2 πάνω σε ένα ήδη διαμορφωμένο γλωσσικό υπόβαθρο, αυτό της Γ1 ή των Γ1 (βλ. ενδεικτικά Hagen, 2008). Η παραπάνω συζήτηση επάγεται το ότι τα παιδιά, ακόμη και αν εκτίθενται σε δεύτερες γλώσσες χρονικά αργότερα από τη Γ1, μπορούν να αναπτύξουν τη Γ2 ή τις Γ2 ως μητρική ή μητρικές (να είναι δηλαδή δίγλωσσα ή πολύγλωσσα), εφόσον η διαδικασία ανάπτυξης συντελεστεί μέσα στο πλαίσιο της κρίσιμης περιόδου, δηλαδή κατά την προσχολική ηλικία (βλ. ενδεικτικά Espinosa, 2007 και Gawlitzek-Miwald & Tracy, 2005). Αντιθέτως, αυτό είναι αδύνατο για τους ενήλικες οι οποίοι μαθαίνουν μια γλώσσα εκτός της κρίσιμης περιόδου.

Επιπλέον, ξεκαθαρίζονται θέματα που αφορούν την ορολογία. Για παράδειγμα, η δεύτερη γλώσσα δεν είναι μόνο αυτήν που μιλιέται ως ξένη στο φυσικό της περιβάλλον, δηλαδή στη χώρα ή τον χώρο όπου μιλιέται ως μητρική, αλλά ως οποιαδήποτε γλώσσα της οποίας η εκμάθηση έπεται της κατάκτησης της μητρικής (Ellis, 1997). Τέλος, ξεκαθαρίζεται η σημασία των όρων γλωσσική ανάπτυξη, γλωσσική κατάκτηση, γλωσσική εκμάθηση και γλωσσική διδασκαλία.

Τα πορίσματα των ερευνών που συζητήθηκαν παραπάνω καθώς και τα συμπεράσματα της θεωρητικής συζήτησης που μόλις προηγήθηκε είναι πολύ σημαντικά για το σχεδιασμό και την εφαρ-

μογή της διδακτικής μεθοδολογίας κατά τη διδασκαλία της Γ2.

Σύμφωνα με τους Edelenbos et al. (2006) βλ. και Δενδρινού (2010) υπάρχουν πολλές θετικές παράμετροι στην «πρώιμη» εκμάθηση της Γ2, δηλαδή κατά την προσχολική και πρωτοσχολική ηλικία. Από τη μια μεριά, ενεργοποιείται ευκολότερα η ικανότητα κατανόησης και παραγωγής προφορικού λόγου. Από την άλλη, φαίνεται πως τα μικρότερα παιδιά έχουν περισσότερα κίνητρα για μάθηση λόγω της κατά κάποιο τρόπο έμφυτης διάθεσής τους απέναντι σε νέες εμπειρίες με αποτέλεσμα να αναπτύσσουν και θετικές τάσεις απέναντι σε άλλες γλώσσες και πολιτισμούς (βλ. σχετικά και Milton & Alexiou, 2003). Επίσης, οι διδακτικές δραστηριότητες οι οποίες απευθύνονται σε παιδιά είναι περισσότερο ενδιαφέρουσες και οδηγούν σε αμεσότερα εκπαιδευτικά αποτελέσματα (βλ. και Γρίβα και συν., 2010). Επιπλέον, η κατάκτηση της Γ1 και η εκμάθηση της Γ2 προχωρούν πιο εύκολα μέσω της συνεχούς σύγκρισης των δύο γλωσσών (βλ. και Roberts & Neal, 2004) και της μεταφοράς στρατηγικών κατάκτησης και εκμάθησης από τη μια γλώσσα στην άλλη και διευκολύνουν γενικότερα την νοητική ανάπτυξη και τη διεύρυνση των πνευματικών οριζόντων του παιδιού. Κατά τον Bailey (2002), η αποτελεσματική εκμάθηση της Γ2 είναι συνάρτηση τόσο της νεαρής ηλικίας των αλλόγλωσσων ομιλητών όσο και της θετικής στάσης και της γνωστικής επάρκειας του εκπαιδευτικού και της κατάλληλης προετοιμασίας του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος.

Θεωρούμε ότι ειδικά για το επίπεδο A1 η συζήτηση δεν θα έπρεπε να περιστρέφεται γύρω από το αν υπάρχει η κρίσιμη περίοδος για την εκμάθηση της δεύτερης γλώσσας, όσο το πώς η διδασκαλία της Γ2 ή των Γ2 θα έχει ένα προσανατολισμό και μια μεθοδολογία που θα «βλέπει» τις Γ2 ως Γ1 εφόσον η διδασκαλία απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alvarez, E. (2006). Rate and route of acquisition on EFL narrative development at different ages. In Munoz, C. (Ed.), *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 127-155). Clevedon: Multilingual Matters.
- Ανδριά, Μ. Ι., Milrapeix, Ι., & Celaya, Μ. Λ. (2013). Διαγλωσσική επίδραση κατά την εκμάθηση της ελληνικής ως ξένης γλώσσας από ισπανόφωνους μαθητές. In Ζ. Γαβριλίδου, Α. Εφθυμιού, Ε. Thomadaki, & Ρ. Kambakis-Vougiouklis (Eds.), *Selected papers of the 10th International Conference of Greek Linguistics* (pp. 654-662). Komotini: Democritus University of Thrace.
- Bailey, D. B. (2002). Are there critical periods for early childhood education? The role of timing in early childhood pedagogy, *Early Childhood Research Quarterly* 17.3, 281-294.
- Baker, C. (2001). *Εισαγωγή στη διγλωσσία και τη δίγλωσση εκπαίδευση*. Μτφρ. Α. Αλεξανδροπούλου. Αθήνα: Gutenberg.
- Bialystok, E. (1997). The structure of age: In search of barriers to second language acquisition, *Second Language Research*, 13.2, 116-137.
- Bialystok, E., & Hakuta, K. (1994). *In other words: the science and psychology of second language acquisition*. New York: Basic Books.
- Bialystok, E., & Hakuta, K. (1999). Confounded age: Linguistic and cognitive factors in age differences for second language acquisition. In Birdsong, D. (Ed.), *Second Language Acquisition and the Critical Period Hypothesis* (pp. 161-181). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bialystok, E., & Miller, B. (1999). The problem of age in second language acquisition: influences from language, task and structure, *Bilingualism: Language and Cognition* 2, 127-145.
- Birdsong, D. (1992). Ultimate attainment in second language acquisition, *Language* 68, 706-755.
- Birdsong, D. (2004). Second language acquisition and ultimate attainment. In A. Davies & C. Elder (Eds.), *The handbook of applied linguistics* (pp. 82-105). Oxford: Blackwell.
- Birdsong, D. (2006). Age and second language acquisition and processing, *Language Learning* 56, 9-49.
- Birdsong, D., & Molis, M. (2001). On the evidence for maturational constraints in second language acquisition, *Journal of Memory and Language* 44, 235-249.
- Bley-Vroman, E. (1990). The logical problem of foreign language learning, *Linguistic Analysis* 1-2, 3-49.

- Bloch, C., Kaiser, A., Kuenzli, E., Zappatore, D., Haller, S., Franceschini, R., Luedi, G., Radue, E.-W., & Nitsch, C. (2009). The age of second language acquisition determines the variability in activation elicited by narration in three languages in Broca's and Wernicke's area, *Neuropsychologia* 47.3, 625-633.
- Bolotin, N. (1995). A crosslinguistic study of the age factor in second language acquisition. In D. MacLaughlin & S. McEwen (Eds.), *Proceedings of the BUCLD 19* (pp. 118-129). Somerville: Cascadilla Press.
- Bongaerts, T., van Summeren, C., Planken, B. & Schils, E. (1997). Age and ultimate attainment in the pronunciation of a foreign language, *Studies in Second Language Acquisition* 19, 447-465.
- Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching*. New York: Pearson/Longman.
- Butler, Y. G., & Hakuta, K. (2004). Bilingualism and second language acquisition. In T. K. Bhatia & W. C. Ritchie (Eds.), *The Handbook of Bilingualism* (pp. 114-144). Oxford: Blackwell.
- Chomsky, N. (1959). A Review of B.F. Skinner Verbal Behavior. *Language* 35, 26-58.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. Ambridge: MIT Press.
- Chomsky, N. (1975). *Reflections on language*. New York: Pantheon Press.
- Chomsky, N. (1981). *Lectures on government and binding*. Dordrecht: Foris.
- Chomsky, N. (1986). *Knowledge of language: its origin, nature and use*. New York: Praeger.
- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist program*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Γαλαντόμος, Ι. (2012). *Μαθήματα διγλωσσίας*. Αθήνα/ Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Clark, B. A. (2002). First- and second language acquisition in early childhood. In D. Rothenberg (Ed.), *Issues in early childhood education: curriculum, teacher education, and dissemination of information* (pp. 181-188). Ανακτήθηκε από <http://cepp.crc.uiuc.edu/pubs/ktzsym/clarkb.pdf> στις 26 Αυγούστου 2013
- Collier, V. (1987). Age and rate of acquisition of second language for academic purposes, *TESOL Quarterly* 21.4, 617-641.
- Collier, V. (1989). How long? A synthesis of research on academic achievement in a second language, *TESOL Quarterly* 23.3, 509-531.
- Γρίβα, Ε., Σέμογλου, Κ. & Γελαδάρη, Α. (2010). Early foreign language learning: Implementation of a project in a game-based project, *Social and Behavioral Sciences* 2.2, 3700-3705.
- Cummins, J. (1980). The cross-lingual dimensions of language proficiency: Implications for bilingual education and the optimal age issue, *TESOL Quarterly* 14.2, 175-187.

- Cunningham-Andersson, U, & Andersson, S. (2006). *Growing up with two languages*. London: Routledge.
- DeKeyser, P. M. (2000). The robustness of critical period effects in second language acquisition, *Studies in Second Language Acquisition* 22, 499-533.
- DeKeyser, P., Alfi-Shabtay, I., & Ravid, D. (2010). Cross-linguistic evidence for the nature of age effects in second language acquisition, *Applied Psycholinguistics* 31.3, 413-438.
- Δενδρινού, Β. (2010). Οι ξένες γλώσσες στο σχολείο: η αγγλική από την α' δημοτικού, Ηλεκτρονικό Περιοδικό ΠΕΑΠ1. Ανακτήθηκε από <http://rcel.enl.uoa.gr/peap/steps/teyxos-1-iognios-2010/oi-ksenes-glosses-sto-sxoleio?cis=39> στις 22 Ιουλίου 2013
- Edelenbos, P., Johnstone, R., & Kubanek, A. (2006). *The main pedagogical principles underlying the teaching of languages to very young learners*. Final report of the EAC 89/ 04.
- Ellis, R. (1997). *Second language acquisition*. Oxford: O.U.P.
- Epstein, S., Flynn, S., & Martohadjono, G. (1996). Second language acquisition: Theoretical and experimental issues in contemporary research, *Behavioral and Brain Sciences* 19, 677-758.
- Espinosa, L. (2007). Second language acquisition in early childhood education. In R. New & M. Cochran (Eds.), *Early childhood education*. (pp. 591-602), Westport, CT: Greenwood Publishing Group.
- Fathman, A. (1975). The second language between age and second language productive ability, *Language Learning* 25.2, 245-253.
- Flege, J. E. (1981). The phonological basis of foreign accent: A hypothesis, *TESOL Quarterly* 15.4, 443-455.
- Flege, J. E. (1987). A critical period for learning to pronounce foreign languages?, *Applied Linguistics* 8, 162-177.
- Flege, J. E. (1999). Age of learning and second language speech. In D. Birdsong (Ed.), *Second language acquisition and the critical period hypothesis* (pp. 101-131). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Flege, J. E., & Liu, S. (2001). The effect of experience on adult's acquisition of a second language, *Studies in Second Language Acquisition* 23, 527-552.
- Flege, J. E., Munro, M. J., & MacKay, I. R. A. (1995). Factors affecting strength of perceived foreign accent of a second language, *Journal of the Acoustical Society of America* 95.5, 3125-3134.
- Flege, J. E., Yeni-Komshian, H., & Liu, S. (1999). Age constraints on second language acquisition, *Journal of Memory and Language* 41, 78-104.
- Fullana, N. (2006). The development of English (FL) perception and production skills: starting age and exposure effects. In Munoz, C. (Ed.), *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 41-64). Clevedon: Multilingual Matters.

- Gawlitzeck-Miwald, I., & Tracy, R. (2005). All children start out as multilinguals. In J. Cohen, K.T. McAlister, K. Rolstad & J. MacSwan (Eds.), *Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism* (pp. 875-889), Somerville, MA: Cascadilla Press.
- Granena, G. (2006). Age, proficiency level and interactional skills: evidence from breakdown in production. In Munoz, C. (Ed.), *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 183-207). Clevedon: Multilingual Matters.
- Hagen, L.K. (2008). The bilingual brain: human evolution and second language acquisition, *Evolutionary Psychology* 6.1, 43-63.
- Hakuta, K. (2001). A critical period for second language acquisition? In Bailey, D., Bruer, J., Symons F., & Lichtman, J. (Eds.), *Critical thinking about critical periods* (pp. 193-205). Baltimore: Paul Brookes Publishing Co.
- Hakuta, K., Bialystok, E., & Wiley, E. (2003). Critical evidence: a test of the critical period hypothesis, *Psychological Science* 14, 31-38.
- Harley, B., Wang, W., & De Groot, A. (1997). The critical period hypothesis: Where are we now? In Kroll, J.F. (Ed.), *Tutorials in Bilingualism: Psycholinguistic perspectives* (pp. 19-51). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hernandez, A. E., & Li, P. (2007). Age of acquisition: its neural and computational mechanisms, *Psychological Bulletin* 133.4, 638-650.
- Hirsh, K. W., Morisson, C. M., Gaset, G., & Carnicer, E. (2003). Age of acquisition and speech production in L2, *Bilingualism: Language and Cognition* 6.2, 117-128.
- Huang, B., & s.-A. Jun. (2009). Age effect on the acquisition of second language prosody. In J. Chandlee, M. Franchini, S. Lord & M. Rheiner (Eds.), *Proceedings of the 33rd BUCLD: A supplement*. Ανακτήθηκε από <http://www.bu.edu/buclid/proceedings/supplement/vol33/> στις 5 Αυγούστου 2013
- Hyltenstam, K., & Abrahamsson, N. (2000). Who can become native-like in a second language? All, some or none? On the maturational constraints controversy in second language acquisition, *Studia Linguistica*, 54.2, 150-166.
- Johnson, J. S., & Newport, E. L. (1989). Critical period effects in second language learning: the influence of maturational state on the acquisition of English as a second language, *Cognitive Psychology* 21, 60-99.
- Johnson, J. S., & Newport, E. L. (1991). Critical period effects on universal properties of language: the status of subjacency in the acquisition of a second language, *Cognition* 39, 215-258.
- Karmiloff, K. & Karmiloff-Smith, A. (2001). *Pathways to language. From fetus to adolescent*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Krashen, S. D. (1981). *Second language acquisition and second language learning*. University of Southern California.
- Krashen S. D. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. University of Southern California.
- Krashen S. D., Long, M. A., & Scarcella, R. C. (1979). Age, rate and eventual attainment in second language acquisition, *TESOL Quarterly* 13.4, 573-582.
- Kuhl, P. K. (2004). Early language acquisition: Cracking the speech code, *Neuroscience* 5, 831-843.
- Lakshmanan, U. (1994). *Universal grammar in second language acquisition. Null subjects and morphological uniformity*. Amsterdam: John Benjamins.
- Leather, J. (1999). *Phonological issues in language learning*. Oxford: Blackwell.
- Lenneberg, E. H. (1967). *Biological foundations of language*. New York: Wiley.
- Lightbown, P. M., & N. Spada. (1999). *How languages are learned*. Oxford: O.U.P.
- Malt, B.C., Sloman, S. A. (2003). Linguistic diversity and object naming by non-native speakers of English, *Bilingualism: Language and Cognition*, 6.1, 47-67.
- Major, R. C. (2007). Foreign accent. *The ontogeny and phylogeny of second language phonology*. New York/ London: Psychology Press.
- Μανίκα, Δ. (2006). *Παράγοντες που επηρεάζουν την εκμάθηση της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας σε αλλοδαπούς φοιτητές του Πανεπιστημίου Πατρών*. Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης. Παν/μιο Πατρών: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.
- Marinova-Todd, S. H., Marshall, D. B., & Snow, C. E. (2000). Three misconceptions about age and L2 learning, *TESOL Quarterly* 34, 9-34. Doi: 10.2307/3588095.
- Mayberry, R. I. (2003). First language acquisition after childhood differs from second language acquisition. The case of American Sign Language, *Journal of Speech and Hearing Research* 36, 1258-1270.
- Mayberry, R. I. (2003). When timing is everything: Age of first language acquisition effects on second language learning, *Applied Psycholinguistics* 28, 537-549.
- Mayberry, R. I. (2007). When timing is everything: Age of first language acquisition effects on second language learning. *Applied Psycholinguistics* 28: 537-549.
- Mayberry, R. I., & Lock, E. (2003). Age constraints on first versus second language acquisition, *Brain and Language* 87, 369-384.

- Milton, J. & Alexiou, Th. (2003). *What makes a good young language learner?* Ανακτήθηκε από http://rcel.enl.uoa.gr/docsforpeap/articles/What%20makes%20a%20good%20young%20language%20learner_Alexiou_LISTED.pdf στις 20 Αυγούστου 2013
- Miralpeix, I. (2006). Age and vocabulary acquisition in English as a foreign language (EFL). In Munoz, C. (Ed.), *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 89-106). Clevedon: Multilingual Matters.
- Mora, J. C. (2006). Age effects on oral fluency development. In Munoz, C. (Ed.), *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 65-88). Clevedon: Multilingual Matters.
- Moyer, A. (2004). *Age, accent and experience in second language acquisition*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Mueller, J. L. (2005). Electrophysiological correlates of second language processing, *Second Language Research*, 21.2, 152-174.
- Munoz, C. (2006). Accuracy orders, rate of learning and age in morphological acquisition. In Munoz, C. (Ed.), *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 107-126). Clevedon: Multilingual Matters.
- Newport, E. L. (1990). Maturation constraints on language learning, *Cognitive Science* 11, 11-28.
- Oblor, L. K. & Hannigan, S. (1996). Neurolinguistics of second language acquisition and use. In W. C. Ritchie & T. K. Bhatia (Eds.) *Handbook of second language acquisition* (pp. 509-523). San Diego: Academic Press.
- Oyama, S. (1976). A sensitive period for the acquisition of a nonnative phonological system, *Journal of Psycholinguistic Research* 5, 261-283.
- Pallier, C, Dehaene, S., Poline, J.-B., LeBihan, D., Argenti, A.-M., Dupoux, E., & Mehler, J. (2003). Brain imaging of language plasticity in adopted adults: Can a second language replace the first?, *Cerebral Cortex* 13, 155-161.
- Patkowski, M. S. (1988). Age and accent in second language: a respond to Emil Flege, *Applied Linguistics* 11.1, 73-89.
- Patkowski, M. S. (1994). The critical age hypothesis and interlanguage phonology. In Yavas, M. (Ed.), *First and second language phonology* (pp. 205-221). San Diego: Singular Publishing.
- Penfield, W., & Roberts, L. (1959). *Speech and brain mechanisms*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Perani, D., Abudalebi, J., Paulesu, E., Brambati, S., Scifo, P., Cappa, S. F., & Fazio, F. (2003). The role of age of acquisition and language usage in early, high-proficient bilinguals: An FMRI study during verbal fluency, *Hum. Brain Mapping* 19, 170-182. Doi: 10.1002/hbm.10110.
- Perani, D., Paulesu, E., Galles, N.S., Dupoux, E., Dehaene, S., Bettinardi, V., Cappa, S.F., Fazio, F., & Mehler,

- J. (1998). The bilingual brain: Proficiency and age of acquisition of the second language, *Brain* 121, 1841-1852.
- Piske, T., MacKay, I. R. A., & Flege, J. E. (2001). Factors affecting degree of foreign accent in an L2: A review, *Journal of Phonetics* 29, 191-205.
- Roberts, T., & Neal, H. (2004). Relationships among preschool English language learner's oral proficiency in English, instructional experience and literacy development, *Contemporary Educational Psychology* 29.3, 283-311.
- Rosa-Torras, M., Naves, T., Loz-Celaya, M., & Perez-Vidal, C. (2006). Age and IL development in writing. In Munoz, C. (Ed.), *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 156-182). Clevedon: Multilingual Matters.
- Ρουσουλιώτη, Θ. (2009). Η επίδραση του παράγοντα «ηλικία» στην εκμάθηση της δεύτερης/ξένης γλώσσας: η περίπτωση της νέας ελληνικής. Στο Κ. Ντίνας, Α. Χατζηπαναγιωτίδη, Α. Βακάλη, Τ. Κωτόπουλος & Α. Στάμου (Επιμ.), *Πρακτικά πανελληνίου συνεδρίου με διεθνή συμμετοχή «Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ως πρώτης/μητρικής, δεύτερης/ξένης»*. Ανακτήθηκε από <http://linguistics.nured.uowm.gr/Nimfeo2009/praktika> στις 18 Αυγούστου 2013
- Saville-Troike, M. (2012). *Introducing second language acquisition*. Cambridge: C.U.P.
- Schachter, J. (1990). On the issue of completeness on second language acquisition, *Second Language Research* 6.2, 93-124.
- Schachter, J. (1996). Maturation and the issue of Universal Grammar in second language acquisition. In W. C. Ritchie & T. K. Bhatia (Eds.), *Handbook of second language acquisition* (pp. 159-193). San Diego: Academic Press.
- Schmidt, R. W. (1990). The role of consciousness in second language learning, *Applied Linguistics* 11.2, 129-158.
- Schwartz, B. D. (2004). Why child L2 acquisition? In J. van Kampen & S. Baauw (Eds.), *Proceedings of GALA 2003, vol 1* (pp. 47-66). LOT Occasional Papers.
- Scovel, T. (2000) A critical review of the critical period research, *Annual Review of Applied Linguistics* 20, 213-223. DOI: 10.1017/S0267190500200135.
- Singleton, D. (2005). The critical review hypothesis. A coat of many colors, *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 43.4, 269-285. ISSN (online) 1613-4141.
- Singleton, D., & Ryan, I. (2004). *Language acquisition: the age factor*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Slabakova, R. (2006). Is there a critical period for semantics?, *Second Language Research* 22.3, 302-338.
- Σκούρτου, Ε. (2011). *Η διγλωσσία στο σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.

- Snow, K. & Hoefnagel-Hoehle, M. (1978). The critical period for language acquisition: Evidence from second language learning, *Child Development* 49, 1114-1128.
- Tragant, E. (2006). Language learning, motivation and age. In Munoz, C. (Ed.), *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 237-276). Clevedon: Multilingual Matters.
- Tragant, E. & Victori, M. (2006). Reported strategy use and age. In Munoz, C. (Ed.), *Age and the rate of foreign language learning* (pp. 208-236). Clevedon: Multilingual Matters.
- Weber-Fox, C. M., & Neville, H. J. (1996). Maturational constraints on functional specializations for language processing: ERP and behavioral evidence in bilingual speakers, *Journal of Cognitive Neuroscience* 8.3, 231-256.
- White, L. (1990). Another look at the logical problem of foreign language learning. A reply to Bley-Vroman, *Linguistic Analysis* 1-2, 51-63.
- White, L. (2003). *Second language acquisition and Universal Grammar*. Cambridge: C.U.P.
- White, L., & Genesee, F. (1996). How native is near-native? The issue of ultimate attainment in adult second language acquisition, *Second Language Research* 12.3, 233-265.
- Zevin, J. D., & Seidenberg, M. S. (2006). Age of acquisition effects in word reading and other tasks, *Journal of Memory and Language* 54, 145-160.
- Zurer-Pearson, B. (2008). *Raising a bilingual child*. USA: Living Language.

